

Vrouwen en collectieve opvang bij asiel en migratie

Tips & tricks voor een
gendergevoelige aanpak

Inhoud

1. Inleiding	6
2. Wat is er specifiek aan de opvang van vrouwen bij asiel en migratie?	8
Tips&tricks — wat moet je weten over gender en gender mainstreaming?	10
3. Een gendergevoelige opvang via empowerment en participatie	14
Tips&tricks — wat moet je weten over empowerment en participatie?	16
4. Noden en behoeften van vrouwen bij asiel en migratie	
nood aan een menswaardige en kwaliteitsvolle materiële opvang — tips&tricks	24
nood aan veiligheid en een veilig gevoel — tips&tricks	30
nood aan ondersteuning — tips&tricks	36
nood aan inspraak en autonomie — tips&tricks	44
nood aan zinvolle emanciperende activiteiten — tips&tricks	50
nood aan privacy, rust en stilte — tips&tricks	56
> Meer weten	60

Inleiding

Het onderzoeksproject 'Vrouwen en collectieve opvang bij asiel en migratie. Naar een gendergevoelig opvangbeleid.'¹ in de collectieve open en gesloten opvangcentra bekeek in welke mate het beleid en de centra **rekening houden met de specifieke noden en behoeften van hun vrouwelijke bewoners² en bijdragen tot hun empowerment**. Het onderzoek gebeurde op participatieve wijze door alle actoren en ook de vrouwen zelf aan het woord te laten. Wat bleek? Op het terrein zijn er wel goede praktijken te vinden, maar die zijn niet veralgemeend en maken nog geen deel uit van de normale dagelijkse praktijk.

Deze situatie heeft in de eerste plaats te maken met een genderblind beleidskader: een beleid dat blind blijft voor de specifieke noden en behoeften van vrouwen in een collectieve opvangsituatie. Zoals alle federale beleidslijnen, moet het opvangbeleid **gender mainstreamen³**: dat betekent dat het beleid rekening moet houden met verschillen tussen vrouwen en mannen zodanig dat de impact van het beleid de ongelijkheden verkleint en op lange termijn bijdraagt tot een grotere gelijkheid tussen vrouwen en mannen op alle vlakken in de samenleving. Daarnaast spelen ook budgettaire en wettelijke beperkingen hierin een rol.

¹ "Vrouwen en collectieve collectieve opvang bij asiel en migratie. Naar een gendergevoelig opvangbeleid." Fatma Arikoglu, Nederlandstalige Vrouwenraad, 2010.

² Om de leesbaarheid van het geheel te bevorderen zal de term 'bewoners' gebruikt worden in plaats van 'gedetineerden' voor wat betreft de gesloten centra. We zijn ons er echter van bewust dat de mensen die zich in de gesloten centra bevinden, deze centra niet willen 'bewonen'.

³ Wet van 12 januari 2007 strekkende tot controle op de toepassing van de resoluties van de wereldvrouwenconferentie die in september 1995 in Peking heeft plaatsgehad en tot integratie van de genderdimensie in het geheel van de federale beleidslijnen (B.S. 13/02/2007).

Het onderzoek stootte op een aantal specifieke factoren wat betreft de **leefbaarheid** van de opvang voor vrouwen; factoren die door het beleid en ook door de medewerkers op het terrein, niet of slechts gedeeltelijk gekend zijn. Er is nood aan een bewustwording rond de **specificiteit van de opvangproblematiek voor vrouwen**, om de opvangsituatie van vrouwen leefbaar te maken en liefst zelfs om te bouwen tot een verrijkende ervaring voor alle betrokkenen via participatie en empowerment.

Deze brochure zet al deze specifieke factoren voor u op een rijtje en koppelt er handige tips&tricks aan vast om deze ideeën ook te kunnen omzetten in de **dagelijkse praktijk van het opvanggebeuren**. De tips&tricks zijn gericht naar zowel de open als gesloten centra, maar natuurlijk zijn de tips over activiteiten buiten de centra niet van toepassing op de gesloten centra. Ook willen we door het accent te leggen op het terrein in geen geval afbreuk doen aan de cruciale rol die ook het beleid heeft in deze materie.

Wat is er specifiek aan de opvang van vrouwen?

De collectieve opvang bij asiel en migratie is geen apart 'eilandje' in onze samenleving: de manier waarop de opvang gebeurt, weerspiegelt de maatschappelijke verhoudingen die we overal vinden, ook de ongelijkheden en de discriminaties. Heel wat genderanalyses wezen de laatste jaren op het feit dat in onze samenleving de **gelijkheid tussen vrouwen en mannen nog altijd geen feit** is, maar een doel waar we met z'n allen naar moeten blijven streven. Mannen en vrouwen nemen nog steeds zeer verschillende posities in op de arbeidsmarkt en vervullen andere rollen in de samenleving en het gezin. Deze verschillen in positie veroorzaken ongelijkheden: vrouwen lopen bijvoorbeeld door hun zwakkere socio-economische positie in onze samenleving meer risico op armoede en intrafamiliaal geweld.

Streven naar gelijkheid tussen mannen en vrouwen veronderstelt daarom dat je niet blind blijft voor de bestaande verschillen en de ongelijke machtspositie van vrouwen en mannen die het resultaat is van deze verschillen. Vrouwen en mannen in opvangcentra 'gelijk' behandelen kan de onderlinge ongelijkheden nog versterken indien we uit het oog verliezen dat **vrouwen specifieke noden en behoeften** hebben waar we rekening mee moeten houden. De noden en behoeften van mannen zijn grotendeels gelijklopend met die van vrouwen, maar op een aantal cruciale punten verschillen ze sterk. Voor vrouwen — alleenstaand of met partner, met of zonder kinderen — is de **opvangsituatie daardoor veel delicateser**.

Enkele voorbeelden

Vrouwelijke asielzoekers vermelden heel vaak dat ze doorlopend op ongepaste wijze door mannelijke medebewoners worden aangesproken, bijvoorbeeld voor het verlenen van seksuele diensten. Dit is voor deze vrouwen een zeer bedreigende situatie met een continu gevoel van onveiligheid dat zich installeert binnen en buiten de muren van het opvangcentrum. Ze kunnen daarom niet op dezelfde wijze gebruik maken van de aanwezige infrastructuur en diensten van het opvangcentrum.

De vrouwen gebruiken gemeenschappelijke ruimtes niet of veel minder omdat ze niet durven door het grote aantal aanwezige mannen. Als ze wel binnen durven, hebben ze zo goed als geen zeggenschap over de tv programma's en haken dan ook snel af.

Vrouwen met kinderen hebben niet of nauwelijks toegang tot kinderopvang. Daardoor kunnen ze niet voldoende participeren aan activiteiten binnen en buiten het opvangcentrum en hebben ze minder toegang tot opleidingen. De gedwongen passiviteit leidt tot apathie en gezondheidsproblemen.

Gezinnen komen onder druk te staan in de opvangsituatie. Ouders worden door de context ondermijnd in hun ouderrol. Ze hebben weinig privacy en nog minder controle over de opvoeding van hun kinderen. Er is geen voldoende ondersteuning voor de ouders om in de moeilijke omstandigheden van een collectieve opvangsituatie de ouderrol constructief te kunnen invullen. Bovendien zijn er centra die ouders straffen voor het negatieve gedrag van kinderen. De druk op koppels is in deze situatie zeer groot en verhoogt het risico op intrafamiliaal geweld aanzienlijk. Vaak is het begeleidend personeel onvoldoende gevormd om hier op gepaste wijze op te reageren en/of om onveilige situaties en geweldplegingen te signaleren.

Wat moet je weten over gender en gender mainstreaming?

1. Gender verschilt van sekse

Het is belangrijk om te begrijpen dat er twee soorten 'verschillen' zijn tussen vrouwen en mannen: de verschillen waar we mee geboren worden (sekse of het geslacht) en de verschillen die we op allerlei manieren aangeleerd krijgen (gender). Genderverschillen zijn tijdelijk en veranderen. Met genderverschillen kan je dus actief aan de slag gaan.

Tip: als je een bepaald verschil kan denken als een evolutie, dan gaat het over gender: vb. vroeger was de kinderopvang vooral iets dat vrouwen opnamen; tegenwoordig zijn jonge vaders veel actiever betrokken bij het zorgen voor hun kinderen.

2. Het probleem is niet het verschil tussen vrouwen en mannen, maar de genderongelijkheid

Vrouwen én mannen worden door hun genderrollen (rollen die binnen een sociale context als typisch mannelijk of vrouwelijk en normaal worden gezien) beperkt in hun keuzevrijheid. Zowel de Europese Unie als de Belgische wetgever formuleerden daarom de doelstelling van gendergelijkheid en willen in hun beleidskeuzes op alle vlakken mogelijk maken dat vrouwen en mannen vrijere keuzes kunnen maken die niet langer beïnvloed worden door stereotype denkbelden over vrouwen en mannen.

Ouders besluiten bijvoorbeeld samen om kinderen te krijgen, maar in de meeste gezinnen zullen vooral de vrouwen de zorgverantwoordelijkheid opnemen. Kinderopvang is een collectieve verantwoordelijkheid van de overheid, maar, indien er niet voldoende kinderopvangvoorzieningen zijn, betekent dat heel concreet dat deze vrouwen beperkt worden in hun keuzes. Vaders die tijd willen nemen om voor hun kinderen te zorgen, krijgen op hun beurt vaak signalen op het werk of in hun omgeving dat men dat een onverstandige keuze vindt en dat het een impact zal hebben op hun carrière.

3. Gender mainstreaming betekent dat je altijd rekening houdt met verschillen tussen vrouwen en mannen om te streven naar meer gelijkheid tussen vrouwen en mannen.

Er zijn twee manieren om te werken aan gendergelijkheid: je kan werken via een apart project of aparte dienst met specifieke initiatieven om gelijke kansen te bevorderen (positieve actie), en je kan in het dagelijks beleid rond elke materie constructief rekening houden met genderverschillen zodat alle beleid op termijn bijdraagt tot meer gendergelijkheid (mainstreaming). Deze beide methodes hebben elkaar nodig: zonder mainstreaming blijft het gelijke kansenbeleid een aparte stroom die onvoldoende impact heeft op de 'normale' werking; en zonder specifieke projecten en onderzoeken weet een mainstreamingbeleid ook niet wat er precies moet gemainstreamd worden.

Deze brochure en het onderzoek waarop het gebaseerd is, kan je zien als een positieve actie omdat ze zich vooral richten op de specifieke noden van vrouwen en de moeilijkheden waarmee vrouwen geconfronteerd worden in een collectieve opvangsituatie. Maar ze vormen vooral ook een pleidooi om in het beleid en het dagelijkse beheer van de opvangcentra altijd rekening te houden met genderverschillen.

Hoe ga je hiermee aan de slag?

- Alle organisaties hebben blinde vlekken en het is zeer moeilijk om zonder externe kritische blik een veranderingsproces op te starten. Laat je dus **begeleiden door externe experts** in deze materie om intern een denkproces op te starten rond een gendergevoelig beleid. Formuleer in dit proces een gemeenschappelijke **visie op gendergelijkheid** met je collega's en maak die concreet in een **genderbeleidsplan** voor het centrum. Gebruik de tips en tricks in deze brochure als inspiratiebron.
- Je kan ook **trainingen** organiseren voor de directie, het personeel en de vrijwilligers van jullie centrum over gender en aanverwante thema's.
- Op de site van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen kan je terecht voor meer informatie over het organiseren van gendertrainingen: je vindt er een handige publicatie "Leidraad voor een basisopleiding rond gender" en een database met organisaties die trainingen en externe begeleiding aanbieden: "Genderbase".
<http://igvm-iefh.belgium.be/nl/>

Een gendergevoelige opvang via participatie en empowerment

Mensen slaan op de vlucht en zoeken asiel omwille van levensbedreigende situaties en/of omwille van een gebrek aan perspectieven in het thuisland. Asielzoekers ervaren in het land waar ze asiel aanvragen opnieuw **verlies van controle over hun eigen leven**. In het collectieve leven van de opvang hebben ze weinig vrijheid en weinig mogelijkheden om de tijd die ze hebben zelf in te vullen. Daardoor wordt hun fragiele situatie vaak nog versterkt. Vrouwen staan ten opzichte van de mannen binnen de opvang dan nog eens in een zwakkere en meer kwetsbare positie: zij hebben nog minder te zeggen en kunnen nog minder zelf bepalen hoe ze de beschikbare tijd invullen. Er zijn voor hen minder aangepaste activiteiten en hun specifieke noden en behoeften komen nog te weinig aan bod.

Het is daarom belangrijk om vrouwen apart een stem te geven. In bestaande overlegstructuren zoals bewonersraden, hebben vrouwen door hun ondergeschikte positie weinig impact. Het onderzoek toont dat een aantal opvangcentra inspanningen leveren om de vrouwen actief te betrekken bij het vormgeven van hun eigen individuele opvangsituatie en de gemeenschappelijke dimensie ervan: het samen leven en wonen. Ze doen dat bijvoorbeeld door met hen te vergaderen in de vorm van een groepsgesprek of praatgroep, problemen te bespreken en samen naar oplossingen te zoeken.

Deze **participatieve aanpak** wordt door de vrouwen in het onderzoek bijzonder positief geëvalueerd. Het geeft hen een forum om zich te uiten, om mee naar oplossingen te zoeken en een zelfbewuste actor te worden van het opvangproces. Zo wordt participatie een middel tot **empowerment**: de vrouwen krijgen opnieuw een stukje controle over het eigen bestaan.

Participatie en *empowerment* zijn belangrijk voor vrouwen én voor mannen. We hebben het in deze brochure weliswaar in de eerste plaats over een aangepaste aanpak voor vrouwen in de collectieve opvangcentra. Maar dat betekent niet dat deze aanpak niet relevant zou zijn voor de mannelijke bewoners. **Mannen hebben op lange termijn vooral voordelen van meer gelijkheid tussen vrouwen en mannen.** De contacten tussen vrouwen en mannen worden er aangenamer en menselijker door en op deze manier bereidt het leven in de opvangcentra iedereen beter voor op het leven na de opvang. Als je iets doet voor vrouwen, dan lever je m.a.w. inspanningen voor de hele samenleving.

Hoe ga je hiermee aan de slag?

- Je kan **vormingen** over participatie en **empowerment** organiseren voor de directie, het personeel en de vrijwilligers van jullie centrum. Schakel hiervoor gespecialiseerde organisaties in.
- Bespreek onder externe begeleiding deze concepten met je **collega's**. Bekijk op welke momenten jullie de bewoners inspraak geven in de organisatie van het leven in de opvang. Komen vrouwen daar evenveel aan bod als mannen? Hebben jullie een manier voorzien om de specifieke noden en behoeften van de vrouwelijke bewoners te leren kennen? Volgen jullie de suggesties en opmerkingen die jullie krijgen ook op? Hoe zou de inspraak nog beter kunnen?
- Bekijk ook met de **bewoners** hoe je hun inspraak beter kan organiseren. Wat is er nodig voor hen om terug een gevoel van controle te krijgen en om de opvang leefbaarder te maken? Bespreek dit ook apart met de bewoonsters: maak samen met hen een lijst van alle mogelijke manieren waarop ze meer inspraak kunnen krijgen en kies er een paar heel concrete punten uit die je onmiddellijk kan uitvoeren.
- In de fiche rond inspraak en autonomie vind je een aantal tips&tricks voor het **opstarten van een participatief proces**.
- Participatie veronderstelt een **bottom-up** aanpak. Jullie praktijkervaringen zijn in die zin ook een belangrijke inhoud om terug te koppelen naar het beleid waardoor het terrein ook actief meedenkt met het beleid.

4

Noden en behoeften van vrouwen in de collectieve opvang

De vrouwen die deelnamen aan het onderzoek hielpen ons zes fundamentele noden en behoeften te formuleren in de context van collectieve opvang, waarbinnen er specifieke aandachtspunten zijn voor vrouwen:

We bekijken telkens wat het onderzoek ons leert en we koppelen er handige tips&tricks aan. Deze tips&tricks bestaan uit **algemene aanbevelingen** die voor alle begunstigden van de opvang v/m relevant zijn en uit **specifieke tips om tegemoet te komen aan de specifieke noden en behoeften van vrouwen in de collectieve opvang**.

Nood aan

- een menswaardige en kwaliteitsvolle materiële opvang
- veiligheid en een veilig gevoel
- ondersteuning
- inspraak en autonomie
- zinnvolle emanciperende activiteiten
- privacy, rust en stilte

“Het is niet gemakkelijk om samen te leven met 6 mensen op een kamer. Met minder mensen zou het veel beter zijn. Er is een zwangere vrouw die in een stapelbed slaapt, met haar buik komt ze tegen het bovenste bed. Dat kan toch niet.”

“Er is geen warm water om onze handen te wassen. In de douches loopt er meestal koud water. We hebben dit reeds gemeld aan het personeel, maar dat heeft niet geholpen.”

“We krijgen hier wel onderdak maar het leven hier is niet altijd menswaardig. We willen wel eens zelf koken, maar dat mag niet... Het grootste probleem is het eten dat mijn kinderen niet lusten.”

Nood aan een menswaardige & kwaliteitsvolle materiële opvang

Wat leert het onderzoek?

Om de opvang op materieel gebied leefbaar te maken zijn er twee essentiële ingrediënten nodig: **flexibiliteit** en **overleg**. De organisatie van de opvang moet voldoende flexibel zijn zodat ze zich kan aanpassen aan de specifieke noden van bijvoorbeeld alleenstaande vrouwen of gezinnen met kinderen of zwangere vrouwen. En om te weten wat nu precies belangrijk is om de levenskwaliteit van de vrouwen in de opvang te verbeteren, moet je met hen overleggen.

Vrouwen hebben behoefte aan **slaapkamers** met een beperkt aantal medebewoonsters en met voldoende ruimte tussen de bedden.

Ze hebben behoefte aan voldoende **toiletten en douches** die proper zijn en voldoende toegankelijk. Ze willen graag sanitaire pakketten met genoeg kwaliteitsvolle producten die vlot kunnen worden aangevuld.

De vrouwen hebben verder ook behoefte aan een voldoende — goedkoop of gratis — aanbod aan kwaliteitsvolle **kledij** met een aangepast aanbod voor zwangere vrouwen en kinderen en de mogelijkheid om zelf de kledij te sorteren voor het wassen.

De **maaltijden** moeten gevarieerd en kwaliteitsvol zijn, met voldoende ruime porties, die in hun aanbod rekening houden met hun vragen. Bewoners hebben flexibele etensuren nodig en een rustige eetruimte zodat kinderen de tijd krijgen om te eten. De mogelijkheid om zelf te koken en daarvoor de nodige boodschappen te kunnen doen is voor hen zeer belangrijk en ook de mogelijkheid om kinderen tussendoor iets te eten te kunnen geven.

Wat kan je doen?

De eerste stap om in de organisatie van de infrastructuur van de opvangcentra rekening te houden met de specifieke noden en behoeften van de vrouwen, is hen om hun mening vragen. Bespreek met de vrouwen de bestaande infrastructuur en hoe die gebruikt wordt en bekijk met hen wat er eventueel beter kan.

Tip: creëer positieve leefsituaties die meer autonomie en privacy toelaten, zoals een 'foyer' of een woonunit met 3 à 4 kamers met eigen sanitair en een gezamenlijke keuken.

Slaapruimtes

Voorzie maximaal 4 bedden in de slaapkamers, zorg ervoor dat de bedden voldoende uit elkaar staan en voorzie de mogelijkheid voor individuele kamers voor koppels en gezinnen. Gebruik stapelbedden enkel voor kinderen en voorzie vaste of verplaatsbare wanden tussen de bedden.

Sanitair

De hygiëne van het beschikbare sanitair is heel vaak een pijnpunt, bekijk met de bewoners hoe daar aan gewerkt kan worden. Kan het sanitair worden aangepast? Prachtig, zorg er dan voor dat in de toekomst de bewoners de temperatuur en waterstraal zelf kunnen regelen en dat de douchecabines kunnen worden afgesloten. Bekijk ook de sanitaire pakketten en het aanbod aan verzorgingsproducten samen met de vrouwen.

Tip: levenskwaliteit zit vaak in kleine details, zeker voor mensen die weinig keuzes kunnen maken: de kwaliteit van het maandverband, huidverzorgingsproducten voor alle huidtypes etc.

Kledij

Zorg ervoor dat de prijs van de kledij in verhouding staat met het zakgeld dat de bewoners ontvangen en verzeker dat het tweedehands kledijaanbod van een acceptabele kwaliteit is. Voorzie nieuw ondergoed in het aanbod en verstrek dat zo mogelijk gratis. Voorzie ook bh's in jullie collectie en kledij voor zwangere vrouwen. **Tip:** bekijk met de vrouwen of er interesse is om een naaiatelier op te starten waar ze zelf kledij zouden kunnen maken.

Voeding

Voorzie de mogelijkheid om zelf te koken en stel een winkeltje ter beschikking waar ze zelf kwaliteitsvolle ingrediënten kunnen kopen via bijvoorbeeld een puntensysteem. **Tip:** indien er niet voldoende kookruimte of kookfornuizen ter beschikking zijn, dan kan je eventueel een container of prefab als keuken inrichten.

"Ik woon hier met 3 dochters en de mannen vallen ons hier lastig. De mannen zijn hier gek. We durven zelfs niet hallo zeggen omdat we bang zijn dat ze ons zouden verkeerd begrijpen, dat ze zouden denken dat we aandacht vragen."

"Alleenstaande jonge mannen vormen een groot probleem, het zou goed zijn moesten die mannen bij het binnenkomen duidelijk te horen krijgen wat kan en wat niet toegelaten is."

"Ik blijf heel de dag op mijn kamer. Dat is de beste oplossing want als je naar buiten gaat ondervindt je allerlei problemen. Ik hou me bezig met kleren opruimen, wassen enzo."

Nood aan veiligheid en een veilig gevoel

Wat leert het onderzoek?

Geweld is in al zijn vormen aanwezig in en rond de collectieve opvangcentra. Er bestaat dan ook behoefte aan een weloordacht **geweldpreventiebeleid**. Maar de vrouwen hebben vooral ook behoefte aan een veilig gevoel. Het creëren van een klimaat waar mensen zich **veilig voelen**, gaat verder dan een klimaat waar **geweld** wordt **voorkomen**. Een veilig gevoel krijgen vrouwen als ze erop kunnen vertrouwen dat hun fysieke en mentale integriteit te allen tijde beschermd zal zijn. Daarvoor hebben ze nood aan goed opgeleid personeel dat getraind is op het (h)erkennen van onveiligheid (bij vrouwen) en hoe ermee om te gaan. Vrouwen hebben heel specifieke veiligheidbehoeften: ze zullen zich veiliger voelen als ze zeker zijn dat ongewenste seksuele aandacht, aansprekingen en gedrag van mannen niet worden getolereerd en als ze weten dat alle vormen van intrafamiliaal geweld zullen worden herkend en aangepakt door de begeleiders. De bewoners hebben ook behoefte aan een transparant en intelligent sanctiebeleid dat rekening houdt met onderlinge verschillen tussen de bewoners. Ze hebben verder ook nood aan informatie over het individueel klachtrecht en het recht op verweer tegen sancties.

Wat kan je doen?

Een coherent veiligheidsplan bestaat uit verschillende elementen: een actieplan rond geweldpreventie, een strategie om het veiligheidsgevoel van de bewoners te verhogen en een doordacht sanctiebeleid. Een goed veiligheidsplan dat tot stand komt in samenwerking met gespecialiseerde instellingen, en dat regelmatig aangepast en opnieuw gecommuniceerd wordt, zorgt voor een breed draagvlak en een verhoogd veiligheidsgevoel.

Geweldpreventie

- Stel een **geweldpreventieplan of protocol** op met hulp van gespecialiseerde instellingen of experts.
- Organiseer **weerbaarheidstrainingen voor de vrouwen en sensibilisering voor de mannen**.
- Inventariseer met je collega's en ook met de bewoners – vrouwen en mannen – alle mogelijke vormen van geweld waar ze mee geconfronteerd worden en **registreer alle incidenten op systematische en uniforme wijze**. Bespreek met beide groepen hoe deze vormen van geweld tot stand komen en hoe ze voorkomen kunnen worden.

Tip: Duid een werkgroep aan onder de begeleiders die het thema geweld en agressiebeheersing verder kan uitdiepen en zorg voor de nodige opleiding van de begeleiders rond geweldpreventie.

Veiligheidsgevoel

- Werk een proactief en participatief beleid uit rond het **omgaan met seksueel en intrafamiliaal geweld** en voorzie vorming, opleiding en concrete ondersteuning voor de begeleiders rond het (h)erkennen van en omgaan met seksueel en intrafamiliaal geweld. Zorg ervoor dat de slachtoffers kennis hebben over en toegang krijgen tot externe gespecialiseerde diensten.
- Bespreek de **aanpak rond veiligheid, seksueel en intrafamiliaal geweld** individueel met de vrouwen en eventueel in groep als dat voor hen mogelijk is: hun ervaring en suggesties kunnen het beleid versterken en deze sessies kunnen de vrouwen ook weerbaarder en assertiever maken. Doe dit ook met de mannen: enerzijds kunnen hun ervaringen en suggesties het beleid versterken. Anderzijds is het ook een ideaal moment om naar hun percepties en attitudes rond deze thema's te peilen en indien nodig bij te sturen.
- Vermeld in het **huishoudelijk reglement** expliciet het verbod op *alle vormen van discriminatie en verbaal en non-verbaal geweld*: ongewenste seksuele intimiteiten, seksueel en intrafamiliaal geweld bij de vormen van geweld die gedetecteerd en aangepakt moeten worden en communiceer dat heel duidelijk aan de bewoners via regelmatige voorlichtings sessies. Dit kan in de vorm van praatgroepen of groepsgesprekken.

Tip: Bekijk in welke mate het opvangcentrum een evenwicht kan nastreven tussen de aantallen jonge alleenstaande mannen aan de ene kant en vrouwen en meisjes aan de andere kant. Bekijk of het mogelijk is om de toegang tot de toiletten en douches te scheiden voor mannen en vrouwen (vooral 's nachts) en zorg er voor dat er voldoende verlichting is zowel in de toiletten zelf als op de gang er naartoe. Verwijder alle doorkijkmogelijkheden bij sanitair en slaapzalen.

"Bij aankomst in het centrum heb ik uitleg gekregen van de sociaal assistente. Iedereen krijgt die informatie bij aankomst. De tweede dag volgt een dokteronderzoek: geen fysieke maar verbale controle. 'Heb je ergens pijn?', 'Bent u ziek?'. Ik vind deze controle minimaal."

"Ik slaap hier slecht, ben nerveus, neem medicatie maar ik weet niet wat ik neem en waarvoor. Ik moet dat nemen van het personeel maar ik wil dat eigenlijk niet. Daardoor heb ik ruzie gemaakt met de dokter."

"Mijn zoon gedraagt zich agressief en vecht met andere kinderen. Ik vind het niet normaal dat ze mij berispen voor het gedrag van mijn kind. Ik word daardoor ook bestraft en moet 6 uren vrijwilligerswerk doen als sanctie."

"Je kan je kinderen hier niet goed opvoeden, je bent eigenlijk niet vrij in het opvoeden van je kind."

Nood aan ondersteuning

Wat leert het onderzoek?

Tijdens hun opvang hebben vrouwen in de eerste plaats behoefte aan een **luisterend oor**. De meesten van hen hebben letterlijk en figuurlijk een lange en moeilijke weg afgelegd en velen kregen onderweg te maken met één of meerdere vormen van (seksueel) geweld. Het is belangrijk voor hen dat deze trauma's van in het begin gekend en erkend worden door de hulpverleners die verantwoordelijk zijn voor de evaluatie van hun individuele situatie. De intake gesprekken moeten in een zo veilig mogelijke omgeving plaatsvinden zodat de vrouwen met hun specifieke noden ook **toegang** krijgen **tot gespecialiseerde diensten en organisaties**. Taal vormt vaak een drempel voor de vrouwen bij de ondersteuning waar ze over kunnen beschikken; er is niet altijd een geschikte tolk beschikbaar en dat ondermijnt de kwaliteit van de ondersteuning. Ook het geslacht van de hulpverlener kan een extra drempel zijn voor de vrouwen.

De vrouwen willen graag elkaar ook ondersteunen. Ze zijn vragende partij voor groepsgesprekken om uiteenlopende onderwerpen zoals klachten, ook van psychologische aard, met elkaar te bespreken en van elkaar te leren hoe ze er best mee omgaan.

Naast het luisterende oor hebben vrouwen vooral ook **behoefte aan informatie**: volledige en correcte informatie over hun toestand en hun toekomstperspectieven om zo goed mogelijk met de knagende onzekerheid over hun lot te kunnen omgaan enerzijds, maar ook informatie over interne en externe diensten waar ze eventueel beroep op kunnen doen anderzijds. Opnieuw kan hierbij taal een drempel zijn, maar ook de manier waarop de informatie beschikbaar wordt gesteld.

Ouders tenslotte, hebben behoefte aan **opvoedings-ondersteuning**: het valt niet mee om in een collectieve setting je ouderrol waar te maken. Enerzijds ben je de controle kwijt over je eigen leven en anderzijds moet je controle kunnen uitoefenen over je kinderen. In deze moeilijke situatie hebben de ouders behoefte aan een flexibel en gediversifieerd beleid en een goede dialoog met de begeleiders over hoe de problemen met de kinderen zo goed mogelijk kunnen worden aangepakt. Voor de moeders — en zeker voor de alleenstaande moeders — is kinderopvang een absolute noodzaak: alleen zo kunnen ze tijd maken voor zichzelf en kunnen ze zich vrij maken om deel te nemen aan activiteiten. De opvang die ze in onderlinge solidariteit organiseren voor elkaar is positief maar niet voldoende.

Wat kan je doen?

Het organiseren van een ondersteuningsbeleid voor bewoners dat zich vlot kan aanpassen aan de individuele en specifieke noden, is een hele uitdaging. Bespreek met je collega's en ook met de vrouwen onderstaande punten en bepaal hoe je de ondersteuning voor de vrouwen nog beter kan afstemmen op hun noden.

Medische en psychologische begeleiding

- Peil systematisch bij de intake gesprekken met de vrouwen naar eventuele **vormen van (seksueel) geweld** waarmee ze werden geconfronteerd. Blijf de vrouwen na de intakeprocedure ook bevragen over alle vormen van geweld en ongewenste seksuele intimiteiten waar ze tijdens de opvang mee geconfronteerd worden. **Tip: naast de individuele gesprekken zijn ook groepsgesprekken met de vrouwen een goede manier om hen ervaringen te laten uitwisselen en elkaar zo te ondersteunen en versterken.**
- Zorg dat de **wachttijd** voor de vrouwen wat betreft de toegang tot de medische begeleiding acceptabel is en dat er rekening gehouden wordt met **taalverschillen**. Voorzie voor **zwangere vrouwen** een makkelijke toegang tot gespecialiseerde diensten en de nodige voedingssupplementen. **Tip: voorzie vertaling indien nodig maar pas er voor op dat de vertaler zelf geen drempel wordt: vermijd bijvoorbeeld dat een echtgenoot of een kind intieme informatie moeten vertalen voor een vrouw.**

Maatschappelijke begeleiding

- Evalueer welke **taal- of ander barrières** de gesprekken met de maatschappelijke begeleiders hinderen; zorg dat ze **regelmatig genoeg** plaatsvinden en zorg voor **voldoende tijd en privacy** tijdens deze gesprekken. **Tip:** *vermijd dat de maatschappelijke begeleider ten opzichte van de bewoners in een dubbele rol terecht komt die een vertrouwensconflict zou kunnen veroorzaken (vb. maatschappelijke begeleider en terugkeerambtenaar).*
- Voorzie dat de maatschappelijke begeleider **toegankelijke informatie over andere diensten en organisaties** aan de vrouwen doorgeeft. **Tip:** *informatie afficheren is vaak niet voldoende: zorg ervoor dat de vrouwen ook mondeling de informatie krijgen in een voor hen begrijpelijke taal. Dit kan individueel, maar ook bijvoorbeeld d.m.v. de organisatie van een groepsgebesprek of een uitstap.*

Opvoedingsondersteuning

- Zorg ervoor dat moeders en vaders de ruimte krijgen om hun **kinderen zelf op te voeden** en dat ze voldoende ondersteund worden om deze rol waar te maken in de moeilijke setting van de collectieve opvang. **Tip:** *voorzie een programma rond opvoedingsondersteuning zoals praatgroepen rond opvoedingsthema's, een 'vrouwenbabbel' voor vrouwen en een praatgroep voor mannen met jonge kinderen. Zorg er voor dat ouders niet berispt of gesanctioneerd worden in het bijzijn van de kinderen.*
- Organiseer **kinderopvang** zodat vrouwen tijd kunnen maken voor zichzelf en voor het deelnemen aan activiteiten binnen en buiten het opvangcentrum.

“Je bent niet de baas over je eigen leven, je hebt geen mogelijkheid om je tijd zelf in te plannen, geen kans om je tijd zelf in de delen waardoor je niet de tijd hebt om zelf iets te vragen, je bent afhankelijk van het collectieve regime, anderen bepalen je dagindeling.”

“Door dit groepsgebesprek voelen we ons versterkt omdat jullie niet van het centrum zijn en luisteren naar ons. Het personeel van het centrum doet dit niet voldoende, ze hebben meerdere en andere verantwoordelijkheden en zijn onze verhalen al gewend.”

Nood aan inspraak en autonomie

Wat leert het onderzoek?

Sommige centra organiseren inspraak van de bewoners via bewonersvergaderingen. Daarbij valt op dat vrouwen veel minder dan mannen aan deze vergaderingen deelnemen en dat ze **minder mondig** zijn tijdens deze vergaderingen. Bewoners hebben **behoefte aan voldoende tijd en ruimte** om een constructief **leerproces** te kunnen doorlopen dat hen versterkt, mondig maakt en hen in staat stelt op een waarachtige manier deel te nemen aan de verschillende inspraakmomenten in het opvangcentrum. Een belangrijke tussenstap voor vrouwen is het organiseren van aparte overlegmomenten.

Wat kan je doen?

Laat vrouwen en mannen toe om hun leven zoveel mogelijk zelf in handen te nemen en om **zelfstandig beslissingen** te nemen. Alle maatregelen en organisatorische aspecten binnen de collectieve opvang kunnen vanuit dit perspectief gescreend en aangepast worden. Evalueer ook de organisatie van het groepsleven en van de collectieve uurroosters en streef naar een **maximale vrijheid** en een **eigen tijdsbeheer** voor de bewoners. De goede praktijken in de opvangcentra leerden ons dat een participatief proces begint bij het installeren van **regelmatig overleg en het uitbouwen van een wederzijds respectvolle houding tussen bewoners en begeleiders**, en **tussen de bewoners onderling**. Gezien de moeilijke omstandigheden in het opvangcentrum is het aangewezen om met de **vrouwen apart** te overleggen. Om te komen tot *empowerment* is het belangrijk om inspraak en participatie als een **leerproces** te beschouwen. Dat voorkomt onrealistische verwachtingen vanwege de begeleiders en frustraties vanwege de vrouwen.

- Zorg dat er **regelmatig individuele gesprekken** plaatsvinden met de vrouwen en meisjes om te peilen of het beleid aangepast is aan hun specifieke noden en behoeften.
- Installeer een **regelmatig groepsoverleg** met de bewoonsters (wekelijks of tweewekelijks) en moedig de actieve deelname van de vrouwen en meisjes aan via mondelinge en persoonlijke toelichting over het doel en de aanpak van deze bijeenkomsten.

- Maak samen met de vrouwen **duidelijke afspraken over het verloop van dit overleg**: hoe kunnen ze agendapunten opgeven? Hoe willen ze de besprekingen laten verlopen? Hoe kunnen ze ervoor zorgen dat iedereen aan het woord komt en dat iedereen respect toont voor alle verschillende meningen? Hoe komen ze tot een gemeenschappelijk besluit? Doe in het begin vooral suggesties hiervoor en kom daar in de volgende vergaderingen even op terug: is iedereen tevreden over hoe het overleg verloopt of moet er opnieuw aan het reglement en de manier van werken gesleuteld worden?
- Bewoners komen en gaan en **'nieuwkomers'** moeten snel en efficiënt opgenomen kunnen worden in een bestaande overlegstructuur. Bekijk met je groep hoe je dat aanpakt: moeten de regels uitgeschreven worden of is dat niet ideaal met al die verschillende talen en achtergronden? Moet er misschien een soort mentorschap worden geïnstalleerd waarbij 'oudgedienden' nieuwelingen uitleggen wat de bedoeling is van het overleg en hoe het in elkaar steekt?
- Zorg ervoor dat je de **verwachtingen altijd kan inlossen**: enerzijds betekent een participatieve aanpak dat je gezamenlijke beslissingen respecteert en ook laat uitvoeren; anderzijds is elk participatief proces begrensd door een bepaalde context. Bespreek met de bewoonsters wat ze wel en wat ze niet zelf kunnen bepalen en maak duidelijk dat daar ook bepaalde verantwoordelijkheden van hun kant bij komen kijken. Maak duidelijk wat de begeleiders zelf wel en niet in handen hebben en laat hen weten dat je hun suggesties meeneemt naar de andere overlegniveaus.

“Ze vragen me waarom ik niet werk. Ik zou moeten werken om wat te kunnen kopen voor de kinderen, maar met drie kinderen is dat niet gemakkelijk. Ik vind niet altijd mensen bereid om op mijn kinderen te letten.”

“De mannen gaan naar de voetbal of voetballen hier. X organiseert dat voor hen. Voor de vrouwen is er niets, buiten het omgaan met de kinderen.”

“Het is hier elke dag hetzelfde. Ik word daar moe en nerveus van en werk dat soms uit op mijn kinderen. Misschien moet ik kunnen sporten, lopen...”

“Die jobs zijn een vorm van uitbuiting! Het loon dat we krijgen is zeer laag. De tarieven veranderen ook voortdurend. Voor wc’s kuisen: 30 euro per week: 2 uren op een dag.”

“Een plaats om samen te komen met de vrouwen, we doen dat meestal buiten maar het weer laat dat niet altijd toe. Er is boven een kamer die open is maar daar komen vooral mannen, en daarom komen wij daar niet.”

Nood aan zinvolle emanciperende activiteiten

Wat leert het onderzoek?

De grote uitdaging voor de centra en het beleid, is de opvangervaring om te zetten in een **emanciperend en versterkend** proces in plaats van een frustrerende wachttijd voor de bewoners. Hun **zelfstandigheid** en wil om iets te ondernemen neemt sterk af tijdens een verblijf in een opvangcentrum. De vrouwen omschrijven hun dagen als zeer **monotoon en routineus** en dat werkt apathie in de hand. Apathie en een afhankelijke positie veroorzaken op hun beurt gezondheidsproblemen. Ze hebben nood aan diverse, emanciperende activiteiten die rekening houden met hun scholingsgraad, gezinssituatie, en aan vorming en beroepsopleidingen die hun zelfbeeld en toekomstperspectieven verbeteren. Ook de toegang tot betaalde jobs binnen en buiten het centrum zijn belangrijk: ze kunnen de vrouwen versterken in hun zelfstandigheid en in hun zelfbeeld.

Opdat de vrouwen zouden kunnen deelnemen aan het activiteitenaanbod in en buiten hun centrum, moeten een aantal **randvoorwaarden** worden vervuld. Het moet voor hen in de eerste plaats fysiek mogelijk zijn om deel te nemen: **kinderopvang, flexibele uren** en een **gevarieerd en aangepast aanbod** aan **activiteiten** zijn daarvoor nodig. Verder moet het voor hen ook op sociaal en emotioneel vlak mogelijk zijn om deel te nemen: de vrouwen moeten de nodige **stimuli en informatie** krijgen over de activiteiten en het belang dat ze erbij hebben om deel te nemen en er moet met hen bekeken worden welke drempels er eventueel nog weggewerkt moeten worden opdat ze zouden kunnen deelnemen. Het gebruik van de **gemeenschappelijke ruimtes** die de vrouwen delen met de mannelijke bewoners, is in realiteit vaak niet erg gemeenschappelijk voor de vrouwen. Ze willen graag rookvrije ruimtes, waar ze zelf kunnen beslissen waar er naar gekeken wordt op TV en waar ze niet met ongewenste aandacht worden geconfronteerd.

Wat kan je doen?

- Organiseer op regelmatige basis zowel binnen als buiten het centrum én in overleg met de bewoners **emanciperende en diverse activiteiten** die bijdragen tot de empowerment van de vrouwen en mannen en houdt daarbij rekening met hun interesses en opleidingsniveau. Sensibiliseer de bewoners rond de gelijkheid van vrouwen en mannen. **Tip: organiseer groeps gesprekken over thema's zoals het opvangleven, mensenrechten, gelijkheid v/m,...** Interne of externe activiteiten: alfabetisering, taal- en computerlessen, voorlichting, sport, koken met en voor andere bewoners, naailessen en andere cursussen, vrouwenavond met verschillende activiteiten; in de gesloten centra worden bezoeken van NGO's voor gesprekken met bewoners zeer gewaardeerd.
- Organiseer een **actieve, persoonlijke en mondelinge informatieverstrekking** over het aanbod aan activiteiten en motiveer de vrouwen om eraan deel te nemen. **Tip: laat vrouwen die deelnemen aan activiteiten andere vrouwen warm maken voor deelname.**
- Bespreek met je collega's hoe het zit met de **deelname van de vrouwen aan de activiteiten** die jullie aanbieden: welke activiteiten trekken vrouwen aan en welke niet? Welke vrouwen komen helemaal niet aan bod bij de activiteiten en waarom? Wordt er evenredig in activiteiten voor vrouwen geïnvesteerd? Hoe roldoorbrekend of rolbevestigend zijn de activiteiten die jullie aanbieden?
- **Evalueer het activiteitenaanbod ook met de vrouwen zelf:** kennen ze het aanbod? Wat verhindert hen van deel te nemen? Hoe zit het met de gemeenschappelijke ontspanningsruimtes? **Tip: wijs een of meerdere verantwoordelijke(n) aan binnen het personeel die de vrouwenwerking kan uitbouwen en opvolgen.**

Organiseer de nodige opleiding voor de vrijwilligers en stagiaires die de vrouwenwerking dagelijks realiseren en voorzie voor de 'vrouwenactiviteiten' ook samenwerking met externe organisaties.

- Start een **structurele samenwerking op met vrouwen-organisaties** voor de organisatie van activiteiten voor vrouwen en voor andere initiatieven voor vrouwen in het kader van de opvang.
- Voorzie een **vlotte toegang tot externe vormingen en beroepsopleidingen** voor de vrouwen en werk een **mobiliiteitsplan** uit voor de bewoners zodat externe activiteiten voor iedereen toegankelijk zijn. **Tip: voorzie kinderopvang voor alle activiteiten waarbij geen kinderen zijn toegelaten en ga flexibel om met uurroosters zodat deelname aan externe activiteiten haalbaar is voor alle bewoners en dus ook voor de vrouwen met kinderen.** Voorzie een voldoende aantal fietsen en zorg ervoor dat die niet alleen door de jongens en mannen worden gebruikt. Bekijk in welke mate vervoersonkosten kunnen worden terugbetaald of voorzie een minimum budget per inwoner per maand.
- Zorg ervoor dat de **gemeenschapsdiensten** die de vrouwen kunnen verrichten, **zinnig en valoriserend** zijn, zowel wat betreft de waardering die ze ervoor krijgen en het respect voor hun bijdrage als de financiële vergoeding. **Tip: houd rekening met de gezinssituatie bij het plannen van de gemeenschapsdiensten en gebruik deze diensten niet als straf.** Zorg ervoor dat de gemeenschapsdiensten zo weinig mogelijk stereotiep verdeeld worden over mannen en vrouwen; laat technische taken bijvoorbeeld niet alleen door mannen uitvoeren en kuisopdrachten niet alleen door vrouwen. Zorg ook voor een billijke vergoeding voor de 'jobs' die elders door professionele hulp of onderhoudspersoneel uitgevoerd worden, zoals het onderhoud van het sanitair en de gangen en vermijd dat technische taken beter vergoed worden dan 'kuisopdrachten'.

"Er is weinig respect voor privacy. Mijn man zegt dat alle mannelijke bewakers mij al naakt gezien hebben, doordat de bewakers soms binnenkomen wanneer ik mij aan het aan- of uitkleden ben."

"De douches zijn te klein, er zijn niet genoeg wc's: 2 voor 20 personen. Iedereen ziet elkaar uitkleden. Je bent verplicht om je in eenzelfde ruimte aan- en uit te kleden."

"De vliegtuigen maken immens veel lawaai. 's Ochtends om vijf uur al horen we vliegtuigen opstijgen en landen. Dat maakt hen ook angstig omdat alles weer voor je ogen komt."

Nood aan privacy, rust en stilte

Wat leert het onderzoek?

De vrouwen worden in het collectieve leven van de opvang geconfronteerd met een **hele rist van moeilijkheden**: de angst en onzekerheid over de toekomst, het verlies van de eigen sociale en familiale netwerken, het (te lange) verblijf in een onvertrouwde omgeving, de veelal traditionele en stereotiepe rolverdelingen tussen vrouwen en mannen, de grote afhankelijkheid van anderen en de passiviteit waarin vele vrouwen in de opvangcentra momenteel leven. Om met deze meervoudige stress om te kunnen hebben de vrouwen een uitgesproken behoefte aan privacy, rust en stilte. Ze willen hun persoonlijke spullen apart kunnen bijhouden. Ze willen zeker zijn dat hun slaapkamer — die ze al moeten delen met de anderen — niet om de haverklap en zonder verwittiging door andere personen wordt bezocht. Ze hebben behoefte aan **aparte vrouwenruimtes** waar ze kunnen **ontspannen** en deelnemen aan activiteiten van hun keuze zonder de ongewenste blik van mannelijke bewoners of hun vaak luidruchtige activiteiten. De vrouwen willen zich kunnen terugtrekken in een aparte ruimte om tot zichzelf te komen op de manier die zij zelf daarvoor verkiezen.

Wat kan je doen?

- Neem de tijd om dit onderwerp met de vrouwen te bespreken. Hoe ervaren zij het leven in het opvangcentrum? Hoe kan er in dit collectieve bestaan toch gezorgd worden voor voldoende privacy, rust en stilte? Welke concrete ideeën hebben zij?
- Bekijk met je collega's hoe de beschikbare ruimte momenteel verdeeld is. Welke ruimtes kunnen apart door de vrouwen gebruikt worden om alleen te zijn of alleen onder vrouwen te zijn? Welke gemeenschappelijke ruimtes gebruiken ze en welke niet?

Privacy

- Zorg voor voldoende privacy voor de vrouwen bij het **gebruik van de slaapkamers en de gemeenschappelijke ruimtes**. **Tip:** zorg ervoor dat de vrouwen hun slaapzaal of -kamer kunnen afsluiten. Voorzie een kastje dat ze kunnen afsluiten en waar ze hun persoonlijke bezittingen in kunnen bewaren. Reduceer het aantal controles tot het absolute minimum, zorg dat die op een respectvolle manier verlopen en laat enkel vrouwelijk personeel toe op de vrouwen- of gezinskamers.
- Organiseer een **gemeenschappelijke ruimte die enkel toegankelijk is voor vrouwen**. **Tip:** indien er geen ruimte beschikbaar is voor een vrouwenruimte, bekijk dan of aparte openingsuren in de gemeenschappelijke ruimtes een goede oplossing zijn voor de vrouwen. Bekijk ook alle niet-gebruikte ruimtes op hun potentieel hiervoor.

Rust en stilte

- Voorzie een **aparte ruimte waar vrouwen zich kunnen terugtrekken** en verminder maximaal de **geluidsoverlast in gemeenschappelijke ruimtes**. **Tip:** voorzie een permanente en gezellige stille kamer waar vrouwen zich af en toe kunnen terugtrekken als ze behoefte hebben om alleen te zijn of om te bidden. Zorg ervoor dat de eetruimtes voldoende stil zijn, organiseer de etensuren zo flexibel mogelijk en voorzie eventueel aparte ruimtes voor de gezinnen.

Meer weten? De Vrouwenraad voerde in 2008-2010 een onderzoeksproject uit naar de levensomstandigheden van vrouwen in de Belgische open en gesloten opvangcentra. Dit onderzoek omvatte een sensibiliserende verkenning en participatief onderzoek naar de omstandigheden waarin vrouwen worden opgevangen of vastgehouden, de kwaliteit van de hulp die hen wordt aangeboden, de eerbied voor de fundamentele rechten en de mate waarin de opvang van deze personen bijdraagt aan de gendergelijkheid. Dit onderzoeksproject werd uitgevoerd door de Nederlandstalige Vrouwenraad, met name door Fatma Arikoglu, bijgestaan door Maggi Poppe, gerealiseerd in samenwerking met de Conseil des Femmes Francophones de Belgique en de leden van de Vrouwenraden en gefinancierd door het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen.

- Op www.vrouwenraad.be kan je het volledige onderzoeksrapport downloaden: "Vrouwen en collectieve opvang bij asiel en migratie", Fatma Arikoglu, Nederlandstalige Vrouwenraad, 2010.
- Voor meer info: info@vrouwenraad.be

Op de site van het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en mannen kan je terecht voor meer informatie over het organiseren van gendertrainingen: je vindt er een handige publicatie "Leidraad voor een basisopleiding rond gender" en een database met organisaties die trainingen aanbieden: "Genderbase".

<http://igvm-iefh.belgium.be/nl/>
http://www.iewm.be/genderbase_nl.htm

Deze brochure kwam tot stand met de steun van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.

Auteur Fatma Arikoglu, Nederlandstalige Vrouwenraad vzw

Co-auteur Maggi Poppe, Nederlandstalige Vrouwenraad vzw

Eindredactie Katlijn Demuynck, vzw Genderatwork
en realisatie
brochure

Beelden en lay-out Margrit Coppé

V.U. Nederlandstalige Vrouwenraad
Middaglijnsstraat 10, 1210 Brussel
t: +32 (0)2/229 38 19
info@vrouwenraad.be
www.vrouwenraad.be

© 2010

web Deze brochure is ook digitaal beschikbaar op
www.vrouwenraad.be

